‘मणिपुरको चिट्ठी’ उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम,
नेपाली विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको
दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
केशवराज कट्टेल
कक्षा रोल नं. ७/२०६१/२०६३
परीक्षा रोल नं. ५७८२ /२०६४
नेपाली विभाग, इलाम
महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस
२०६८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस

इलाम

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम, नेपाली विभागका छात्र **केशवराज कट्टेल**ले स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको **'मणिपुरको चिट्ठी' उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र सोही प्रयोजनका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

....		....
बुद्धिप्रसाद घिमिरे	चूडामणि वाशिष्ट	बुद्धिप्रसाद घिमिरे
सह-प्राध्यापक	सह-प्राध्यापक	सह-प्राध्यापक
महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस	मेची बहुमुखी क्याम्पस	महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस
इलाम	भद्रपुर, झापा	इलाम
(विभागीय प्रमुख)	(बाह्य परीक्षक)	(शोधनिर्देशक)

मितिः २०६८/../..

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम, नेपाली विभाग एम्. ए. दोस्रो वर्षका विद्यार्थी **केशवराज कट्टेल**ले **'मणिपुरको चिट्ठी ' उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । उहाँले निकै परिश्रमपूर्वक तयार पारेको यो शोधकार्यप्रति म पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६८/०५/२२

....

(बुद्धिप्रसाद घिमिरे)

(सह-प्राध्यापक)

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली विभाग

इलाम

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तहको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु बुद्धिप्रसाद घिमिरेका प्राज्ञिक निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यो शोधपत्र तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्या र चुनौतीहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिँदै सही मार्गनिर्देश गराएर अघि बढ्न उत्प्रेरित गरी आफ्ना कतिपय व्यावहारिक कार्यव्यस्तताहरूलाई थाती राखी कुशल र समुचित दिग्दर्शन गराउनु भएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन एवम् सहृदय श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधविषयमा शोधकार्य गर्न अवसर जुटाउने महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम, नेपाली विभाग एवम् विभागीय प्रमुख बुद्धिप्रसाद घिमिरेप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । शोधपत्र तयार गर्ने कार्यमा आफ्नो कार्यव्यस्ततालाई परवाह नगरी अमूल्य समय निकालेर समयसमयमा प्रत्यक्ष तथा साङ्केतिक निर्देशन, सुझाव तथा हौसला दिई उत्प्रेरित गर्नुहुने नेपाली विभागका सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । त्यसैगरी प्रस्तुत शोधकार्यमा परोक्ष तथा प्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने गुरुहरूप्रति पनि हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । साथै शोधकार्य गर्न प्रेरित गर्नुहुने र अन्य विविध सहयोग गर्नुहुने साथीहरु निर्मला श्रेष्ठ, टीका सुवेदी, विराज श्रेष्ठ, मणि घिमिरे, मिलन भट्टराई एवं फोटोकपी गरी सहयोग गर्नुहुने सुमन लेप्चाप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

यसरी नै आर्थिक र व्यावहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थामा ल्याइपुऱ्याउने पिता श्री कमलबहादुर कट्टेल र माता स्व. रीतादेवी कट्टेलप्रति म आजीवन ऋणी छु । यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा सामग्री उपलब्ध गराई आवश्यक सहयोग गर्ने तथा शोधपत्रको पाण्डुलिपिलाई यथासम्भव शुद्धताका साथ टङ्कण गरी प्राविधिक सहयोग गर्ने सहृदयी मित्र ईश्वर लुइटेलप्रति विशेष कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम, नेपाली विभागसमक्ष पेस गर्दछु ।

मिति : २०६८/०५/२२

....

केशवराज कट्टेल

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष

कक्षा रोल नं. ७

परीक्षा रोल नं. ५७८२/२०६४

इलाम ।

'मणिपुरको चिट्ठी ' उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन

शोधसार

पहिलो परिच्छेदअन्तर्गत यस शोधपत्रको सामान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डमा शोधशीर्षक, शोधप्रयोजन, विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको औचित्य र महत्त्व, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखासम्बन्धी विवरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदअन्तर्गत गोविन्दराज भट्टराईको जीवनी पक्षबारे चर्चा गरिएको छ । गोविन्दराज भट्टराईको जन्म वि. सं. २०१० साउन १० गते पाँचथर जिल्लाअन्तर्गत फलैँचा गा. वि. स. मा भएको हो । बाबु टेकनाथ र आमा मन्दोदरा भट्टराईका सातभाइ छोरामध्ये यिनी साहिँला छोरा हुन् । यिनको बाल्यकाल जन्मस्थान पाँचथरको फलैचा, च्याङ्थापु र फेवाखोलाका विभिन्न स्थानहरूको वातावरणसँग खेल्दै बितेको देखिन्छ । पौडी खेल्नु, ऐँसेलु खानु, उफ्री खेल्नुजस्ता रमाइला खेल खेल्दै र घरपरिवारका काम गर्दै उनले बाल्यकाल बिताएका थिए । गोविन्दराज भट्टराईले अक्षराम्भदेखि सामान्य लेखपढ आफ्ना हजुरबा शिवनिधि भट्टराईबाट गरेका थिए । हजुरबाबाट बारखरी सिकेपछि घरनजिकैको गढीस्थित हरिमिडिल स्कुलबाट सातसम्मको अध्ययन गरेका भट्टराईले माध्यमिक तहको शिक्षा झापा घैलाडुब्बास्थित श्री आदर्श मा. वि. बाट गरेका थिए । २०२६ सालमा भट्टराईले द्वितीय श्रेणीमा प्रवेशिका उत्तीर्ण गरेका थिए । २०२८ मा बनारसबाट द्वितीय श्रेणीमा आई. ए. उत्तीर्ण गरे । भट्टराईले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट २०३१ सालमा द्वितीय श्रेणीमा बी. एड्. र २०३४ सालमा व्यक्तिगत रूपमा द्वितीय श्रेणीमा बी. ए. पनि उत्तीर्ण गरे । उनले २०३७ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाटै स्नातकोत्तर तह (एम्. एड्. र एम्. ए.) द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण गरे । भट्टराईले २०५४ सालमा हैदरावाद विश्वविद्यालयबाट अनुवाद विज्ञानमा विद्यावारिधिको उपाधि हासिल गरे ।

अत्यन्त सरल र मिजासिलो स्वभावका गोविन्दराज भट्टराई त्यत्तिकै इमान्दार, सहयोगी र मिलनसार पनि छन् । सामान्य खाना, साधारण पहिरनमै सन्तुष्ट हुने यिनी साहित्यसिर्जना, चिन्तनमनन र साहित्यिक तथा वैचारिक अध्ययनमा रुचि राख्दछन् । २०३२ सालमा हिमालय माध्यमिक विद्यालयमा अध्यापन गराएका भट्टराईले केही समय धर्मस्थली माध्यमिक विद्यालय, काठमाडौँमा समेत अध्यापन गराएको देखिन्छ । यसरी अध्यापन गराउँदै आएका भट्टराई २०३८ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको

शिक्षाशास्त्र अङ्ग्रेजी विभागको उपप्राध्यापक पदमा नियुक्त भए । धनकुटा क्याम्पसमा नियुक्ति पाएका भट्टराईले काजमा दमक क्याम्पसमा एक वर्ष प्राध्यापन गरे भने पुनः धनकुटा क्याम्पसमा २०४७ सालसम्म प्राध्यापन गरेका थिए । त्यसपछि कीर्तिपुरस्थिति त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा सरुवा भएका भट्टराई शिक्षाशास्त्र अङ्ग्रेजी विभागको प्राध्यापक भएर कार्य गर्दै आएका छन् । २०२६ सालदेखि शिक्षण पेसामा लागेका भट्टराईले २०५५ सालमा शिक्षाशास्त्रअन्तर्गत अङ्ग्रेजी विभागको प्रशासनिक सेवा पनि समालेका थिए । त्यसैगरी २०५७ सालमा शिक्षाशास्त्रको विभाग भएर पनि कार्य गरे भने भट्टराई वर्तमान समयमा २०६० सालदेखि शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गतको सहायक डीनको उच्च पदमा रही कार्य गरी सकेका छन् ।

यसै परिच्छेदअन्तर्गत गोविन्दराज भट्टराईको व्यक्तित्वको चर्चा गरिएको छ । भट्टराईका व्यक्तित्वका पाटाहरूको अध्ययन यस शीर्षकमा गरिएको छ । भट्टराईको स्रष्टा व्यक्तित्व कवि, आख्यानकार र निबन्धकारका रूपमा फैलिएको छ भने द्रष्टा व्यक्तित्व समालोचक, अनुवादक भूमिकालेखक र सम्पादकका रूपमा रहेको छ । साहित्येतर व्यक्तित्वअन्तर्गत शिक्षक-प्राध्यापक, प्रशासक, शोधनिर्देशक र समाजसेवक आदिको रूपमा चर्चित रहेको छ ।

तेस्रो परिच्छेदअन्तर्गत उपन्यासको सैद्धान्तिक पक्षलाई राखिएको छ । १८२७ मा महाभारत विराटपर्वबाट थालिएको उपन्यासको विकासक्रम हालसम्म तीन चरण पार गरिसकेको छ । वि. सं. १८२७ देखि १९४५ सम्म प्राथमिक काल, वि. सं. १९४६ देखि १९९० सम्म माध्यमिक काल र वि. सं. १९९१ देखि हालसम्म आधुनिक काल गरी उपन्यासकारहरूले विभाजन गरेका छन् । आधुनिक कालअन्तर्गत आदर्शोन्मुख यथार्थवादी, स्वच्छन्दतावादी धारा, सामाजिक यथार्थवादी, आलोचनात्मक यथार्थवादी, मनोविश्लेषणात्मक, विसङ्गतिवादी, अस्तित्ववादी, समाजवादी यथार्थवादी, नवचेतनामूलक/उत्तरआधुनिक जस्ता विभिन्न धाराहरू रहेका छन् । यी धाराहरूका प्रवृत्तिहरूलाई पनि सङ्क्षिप्त रूपमा यस परिच्छेदमा राखिएको छ ।

चौथो परिच्छेदअन्तर्गत गोविन्दराज भट्टराईको उपन्यास यात्राको निरुपण गरिएको छ । सर्वप्रथम २०३१ सालमा गोरखापत्र पत्रिकाबाट 'नदीका दुई किनारा' शीर्षकको कथामार्फत् लेखनयात्रा प्रारम्भ गरेका गोविन्दराज भट्टराईको उपन्यास यात्रालाई उपन्यासमा प्रयुक्त विषयवस्तु, प्रवृत्तिका आधारमा २०३१-२०३४ सम्म पहिलो चरण २०३४ देखि २०६३ सम्म दोस्रो चरण गरी दुई चरणमा अध्ययन गरिएको छ । पहिलो चरणमा उनले सामाजिक यथार्थवादी विषयवस्तुमा आधारित भई मुगलान (२०३१), मणिपुरको चिट्ठी (२०३४) उपन्यासहरूको रचना गरेको देखिन्छ भने उत्तर आधुनिक शैलीमा दोस्रो चरणमा एउटा मात्र सुकरातका पाइला (२०६३) उपन्यास रचना गरेको देखिन्छ ।

पाँचौं परिच्छेदमा उनको मणिपुरको चिट्ठी उपन्यासको विस्तृत विवेचना र अन्य उपन्यासको परिचय दिइएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा वर्तमान समयमा नेपाली जनताले भोग्नु परेको पीडा, दुःख, कष्ट तथा

ती पीडाले समाजमा जन्माएका समस्या, विकृति र विसङ्गति तथा जातीय विभेदलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी नेपाली समाजमा पुरुषले नारीमाथि गर्ने शोषणलाई उतारिएको छ ।

गोविन्दराज भट्टराईको पहिलो मुगलान उपन्यास सामाजिक यथार्थवादमा आधारित भई लेखिएको छ । नेपालको पहाडी मुलुकदेखि भारतका विभिन्न क्षेत्रहरूको वातावरणमा यो उपन्यास लेखिएको छ । खासगरी २०३१ सालतिरको परिवेश र तत्कालीन समयमा युवाहरूले प्रवास क्षेत्रमा भोग्नुपरेका पीडालाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । उनको दोस्रो उपन्यासका रूपमा प्रस्तुत मणिपुरको चिठ्ठीमा नेपाली समाजमा पुरुषले नारीमाथि गर्ने शोषणलाई उतारिएको छ ।

छैटौँ परिच्छेदमा यस शोधपत्रको सार प्रस्तुत गरिएको छ । समग्रमा भन्नुपर्दा उनका यी उपन्यासहरूले नेपाली साहित्यमा सामाजिक यथार्थवादी एवम् नवचेतनामूलक सौन्दर्यचेतनालाई उदाहरणीय रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । भट्टराईले आख्यानका माध्यमबाट नेपालका शैक्षिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रशासनिक क्षेत्रमा देखिएका विकृति तथा विसङ्गतिलाई छर्लङ्ग्याउन सफल भएका छन् । सिर्जनाप्रतिभा भएका भट्टराईले नेपाली आख्यानसाहित्यमा आफूलाई सामाजिक यथार्थवादी एवम् नवचेतनावादी लेखकका रूपमा स्थापित गराउँदै आफ्नो आख्यानकारितालाई वर्तमानसम्म प्रवाहशील, आकर्षक र प्रभावकारी बनाइसकेका छन् । उनको आख्यानको भाषा सरल, सहज र सुबोध रहेको छ ।

सङ्क्षेपीकृत शब्द तथा सङ्केत

सङ्क्षिप्त रूप	–	पूर्ण रूप
अप्र.	–	अप्रकाशित
आई. ए.	–	इन्टरमिडिएट अफ आर्टस्
आई. कम्	–	इन्टरमडिएट अफ कमर्स
आर्. ए.	–	नेपाल वायुसेवा
ई. सं.	–	ईस्वी संवत्
एम्. ए.	–	मास्टर अफ आर्टस्
ए. व.	–	एकवचन
क. सं.	–	क्रम सङ्ख्या
गा.वि. स.	–	गाउँ विकास समिति
गो. प.	–	गोरखापत्र
चौ. सं.	–	चौथो संस्करण
छै. सं.	–	छैटौँ संस्करण
डा.	–	डाक्टर
ते. सं.	–	तेस्रो संस्करण
त्रि. वि.	–	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
त्रै.	–	त्रैमासिक
दो. सं.	–	दोस्रो संस्करण
ने.रा. प्र. प्र.	–	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पृ.	–	पृष्ठ
प्र.	–	प्रकाशन
प्रा.डा.	–	प्राध्यापक डाक्टर

प्रा. लि.	–	प्राइवेट लिमिटेड
बी. ए.	–	ब्याचलर अफ् आर्टस्
बी. एल्	–	ब्याचलर अफ् ल
मा.	–	मासिक
वि. सं.	–	विक्रम संवत्
स्व.	–	स्वर्गीय
सम्पा.	–	सम्पादन/सम्पादक
साप्ता.	–	साप्ताहिक
सा. प्र.	–	साझा प्रकाशन
...	–	केही अंश छोडिएको
( )	–	विकल्पबोधक
‘ ’	–	शीर्षकबोधक

विषयसूची

पृष्ठसङ्ख्या

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय १-७

१.१ शोधशीर्षक १

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन १

१.३ विषय परिचय १

१.४ समस्याकथन १

१.५ शोधकार्यका उद्देश्यहरू २

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा २

१.७ शोधकार्यको औचित्य ६

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन ६

१.९ शोधविधि र सामग्री सङ्कलनविधि ७

१.१० सम्भावित शोध शीर्षकहरु ७

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा ७

दोस्रो परिच्छेद : गोविन्दराज भट्टराईको सङ्क्षिप्त परिचय ८-२५

२.१ गोविन्दराज भट्टराईको जीवनी ८

२.१.१ जन्म र जन्मस्थान र बाल्यकाल ८

२.१.२ शिक्षादीक्षा ९

२.१.३ दाम्पत्य जीवन र पारिवारिक स्थिति १०

२.१.४ जागिरका विभिन्न क्रम ११

२.१.५ भ्रमण, सम्मान तथा पुरस्कार १२

२.१.६ लेखनको थालनी र प्रकाशित कृतिहरू १२

२.२ गोविन्दराज भट्टराईको व्यक्तित्च १६

२.२.१ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू १८

२.२.१.१ साहित्यिक व्यक्तित्व १९

१. उपन्यासकार व्यक्तित्व १९

२. निबन्ध-प्रबन्धकार व्यक्तित्व १९

३. कवि व्यक्तित्व २०

४. समालोचक व्यक्तित्व २०

५. भूमिकालेखक व्यक्तित्व २१

६. अनुवादक व्यक्तित्व २१

७. सम्पादक व्यक्तित्व २२

२.२.१.२ साहित्येतर व्यक्तित्व २२

१. शिक्षक-प्राध्यापक व्यक्तित्व २३

२. प्रशासनिक व्यक्तित्व २३

३. शोधनिर्देशक व्यक्तित्व २३

४. संस्थागत व्यक्तित्व २४

२.२.२ जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबीच अन्तर्सम्बन्ध २४

तेस्रो परिच्छेद : उपन्यासको सैद्धान्तिक परिचय २६-५६

३.१ उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय २६

३.२ उपन्यासको विकास २७

३.३ पौरस्त्यमा २८

३.४ नेपाली उपन्यासको विकासक्रम ३०

३.४.१ प्राथमिक काल ३१

३.४.२ माध्यमिक काल ३२

३.४.३ आधुनिक काल ३४

३.४.३.१ आदर्शोन्मुख यथार्थवादी ३६

३.४.३.२ स्वच्छन्दतावादी नेपाली उपन्यास ३७

३.४.३.३ सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास ३८

३.४.३.४ आलोचनात्मक यथार्थवादी उपन्यास ३९

३.४.३.५ मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास ४०

३.४.३.६ विसङ्गतिवादी उपन्यास ४१

३.४.३.७ अस्तित्ववादी उपन्यास ४२

३.४.३.८ समाजवादी यथार्थवादी उपन्यास ४३

३.४.३.९ नवचेतनामूलक उपन्यास ४५

३.४.३.१०. विनिर्माणवादी उपन्यास ४७

३.५ उपन्यासका तत्त्वहरू ४९

३.५.१ कथानक ४९
३.५.२ चरित्र ५०
३.५.३ पर्यावरण ५१
३.५.३.१ देशकाल ५१
३.५.३.२ वातावरण ५२
३.५.४ उद्देश्य ५२
३.५.५ दृष्टिबिन्दु ५२
३.५.१.१ बाह्य तथा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु ५३
३.५.१.२ आन्तरिक तथा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु ५३
३.६ भाषाशैलीय विन्यास ५४
चौथो परिच्छेद : गोविन्दराज भट्टराईको औपन्यासिक यात्रा ५७-६२
४.१ उपन्यास यात्रा ५७
४.२ गोविन्दराज भट्टराईको उपन्यास यात्राको चरणविभाजन ५८
४.२.१ पहिलो चरण ५८
४.२.२ दोस्रो चरण ६०
पाँचौं परिच्छेद : गोविन्दराज भट्टराईको 'मणिपुरको चिट्ठी' उपन्यासको विश्लेषण ६३-१००
५.१ पृष्ठभूमि ६३
५.२ यथार्थवादी उपन्यास ६३
५.३ यथार्थवादको पृष्ठभूमि ६४

५.४ गोविन्दराज भट्टराईको 'मणिपुरको चिट्ठी' उपन्यासको विश्लेषण ७७
५.४.१ लेखनगत सन्दर्भ/संरचना ७७
५.४.२ कथावस्तु ७९
५.४.३ सहभागी ८५
५.४.४ परिवेश ८५
५.४.५ दृष्टिबिन्दु ८६
५.४.६ भाषाशैलीय विन्यास ८७
५.४.७ उद्देश्य ८८
५.४.८ निष्कर्ष ९०
५.५ 'मुगलान' उपन्यासको सङ्क्षिप्त विश्लेषण ९०
५.५ 'सुकरातका पाइला' उपन्यासको सङ्क्षिप्त विश्लेषण १००
छैटौं परिच्छेद : उपसंहार १०९-११२
सन्दर्भग्रन्थसूची : ११३-११५
परिशिष्ट